



College voor Examens

# AARDRIJKSKUNDE HAVO

## SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2016

Versie april 2014



## Inhoud

<b>Voorwoord</b>	<b>6</b>
<b>1 Inleiding</b>	<b>7</b>
<b>2 Examenstof van centraal examen en schoolexamen</b>	<b>8</b>
<b>3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE</b>	<b>10</b>
3.1 Domein A: Vaardigheden	11
3.2 Domein B: Wereld	16
3.3 Domein C: Aarde	22
3.4 Domein D: Ontwikkelingsland	28
3.5 Domein E: Leefomgeving	33
<b>4 Het centraal examen</b>	<b>38</b>
<b>Bijlage 1 Toelichting bij subdomein A1: Geografische benadering van domein A, 'vaardigheden'</b>	<b>39</b>
<b>Bijlage 2. Examenprogramma aardrijkskunde havo</b>	<b>48</b>



*Toelichting bij de titel van de deze syllabus:*

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2016. Syllabi van de jaren vóór 2016 zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van deze versie.

© 2014 College voor Examens (Utrecht)

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

## Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader order.

Het College voor Examens geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt. Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar **2016**. Syllabi worden voor elk examenjaar opnieuw vastgesteld. Het CvE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl ([www.examenblad.nl](http://www.examenblad.nl)), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan [info@cve.nl](mailto:info@cve.nl) of aan CvE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Examens,  
Drs. H.W. Laan

## 1 Inleiding

De basis voor het examenprogramma aardrijkskunde havo is gelegd in het rapport *Gebieden in perspectief* van de Commissie Aardrijkskunde Tweede Fase onder voorzitterschap van prof. dr. J. Terwindt, dat medio 2003 aan de minister van Onderwijs is aangeboden. De voorstellen van die commissie zijn uitgewerkt in een nieuw examenprogramma aardrijkskunde havo. Deze syllabus is een nadere specificatie van het CE-gedeelte in dit examenprogramma. In 2013 is de syllabus enigszins bijgesteld. Deze syllabus voor 2015 wijkt daar nauwelijks van af.

Het examenprogramma aardrijkskunde voor havo heeft de volgende structuur: In domein A worden de vaardigheden beschreven: de geografische werkwijzen en het geografisch onderzoek. De geografische benadering handelt over het omgaan met geografische informatie, over het stellen van geografische vragen en het hanteren van geografische werkwijzen. Deze vaardigheden komen in alle andere domeinen terug door ze te verweven met inhouden.

De domeinen 'Wereld' (B) en 'Aarde' (C) bieden het mondiale perspectief met regionale uitwerkingen vanuit respectievelijk het sociaal-geografisch en het fysisch-geografisch oogpunt. Dat vindt een uitwerking in een thema dat een relatie legt tussen 'natuur' en 'samenleving'.

In domein D staat één gebied centraal met zijn unieke kenmerken én in het perspectief van 'wereld' en 'aarde': in 2014 is dat Indonesië.

Domein E is geschreven vanuit een andere invalshoek: het behandelt enkele actuele ruimtelijke vraagstukken in de leefomgeving van de leerlingen. De schaal waarop de vraagstukken betrekking hebben kunnen lokaal, regionaal of nationaal zijn, met (waar nodig) relevante internationale kaders. Het aardrijkskundig onderzoek heeft ook op de leefomgeving betrekking: dit is het gebied dat de leerlingen uit eigen ervaring kennen en waar ze waarnemingen aan de werkelijkheid kunnen doen.

Alleen de subdomeinen voor het CE worden in deze syllabus geëxpliciteerd. Per subdomein is een specificatie van de leerstof gemaakt en zijn de te hanteren begrippen aangegeven. De aangegeven generalisaties en regels, evenals de vermelde geografische werkwijzen, geven richting aan de verdere invulling van de eindterm. De overige subdomeinen, die onder het schoolexamen (SE) vallen, kunnen door de school zelf geïnterpreteerd worden; door de SLO is in een aparte handreiking voorbeeldmatig geïllustreerd hoe een dergelijke interpretatie eruit kan zien.

Naast alle veranderingen is er op een aantal punten ook continuïteit: het A-domein in het nieuwe programma is vrijwel identiek aan dat van het huidige programma. Er is één toevoeging: er is een aardrijkskundige werkwijze bijgekomen, namelijk onderscheid maken tussen het specifieke en het algemene.

Sinds 2013 wordt gewerkt aan groot onderhoud van de syllabus aardrijkskunde havo voor het CE in 2019. In 2017-2018 zullen examenkandidaten die plaatsnemen in de vierde klas havo daarom te maken krijgen met aanzienlijke veranderingen, vooral in domein D.

## 2 Examenstof van centraal examen en schoolexamen

Het domein A 'Vaardigheden' wordt steeds geëxamineerd in combinatie met de vakinhoudelijke eindtermen. Daarbij wordt niet afgeweken van de huidige interpretatie van dit domein in het vigerende examenprogramma aardrijkskunde op havo.

Hieronder de verdeling van de examenstof tussen CE en SE.

*Tabel 1: Toedeling van de examenstof aardrijkskunde havo aan centraal examen en schoolexamen*

Domein	Centraal Examen	School-examen
<b>A Vaardigheden</b>		
– Subdomein A1 Geografische benadering	■	■
– Subdomein A2 Geografisch onderzoek		■
<b>B Wereld</b>		
– Subdomein B1 Gebieden op grens van arm en rijk		■
– Subdomein B2 Samenhangen en verschillen in de wereld	■	□
– Subdomein B3 Mondiale processen en lokale effecten		■
<b>C Aarde</b>		
– Subdomein C1 Samenhangen en verschillen op regionaal niveau		■
– Subdomein C2 Samenhangen en verschillen op aarde	■	□
– Subdomein C3 De aarde als natuurlijk systeem en lokale effecten		■
<b>D Ontwikkelingsland</b>		
– Subdomein D1 Gebiedskenmerken	■	□
– Subdomein D2 Actuele vraagstukken		■
<b>E Leefomgeving</b>		
– Subdomein E1 Nationale en regionale vraagstukken	■	□
– Subdomein E2 Regionale en lokale vraagstukken		■
■ <i>moet</i> worden getoetst                      □ <i>mag</i> worden getoetst		



Het schoolexamen heeft betrekking op:

- domein A en ten minste die subdomeinen die niet in het CE worden getoetst;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: aangevuld met een of meer subdomeinen uit het CE, of met andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De SLO heeft een handreiking voor het schoolexamen tot stand gebracht. Deze is te vinden op: [www.slo.nl](http://www.slo.nl).

### 3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

#### **Vooraf**

In dit hoofdstuk worden de globale eindtermen uit het examenprogramma voor 2007 voor het centraal examen (CE) gespecificeerd. Een nadere specificatie van de subdomeinen die in het schoolexamen getoetst dienen te worden, verschijnt in een handreiking voor het SE, die wordt gemaakt onder verantwoordelijkheid van de SLO.

Deze specificaties van B2, C2, D1 en E1 zijn een bijstelling van de syllabi 2009 t/m 2012. Hiermee wordt getracht om de syllabus gebruiksvriendelijker en concreter te maken voor de docenten. Hier en daar is sprake van aanpassing van de tekst aan de stand van het vak aardrijkskunde. Er is vooral sprake van een herordening van de vorige syllabi; de basis is nog hetzelfde.

In bijlage 3 van de syllabus voor 2013 is te zien welke begrippen zijn gehandhaafd, verwijderd of toegevoegd.

Domein A is bij deze kleine bijstelling ongemoeid gebleven.

In de specificatie worden niet-Nederlandse woorden schuingedrukt.

### 3.1

#### Domein A: Vaardigheden

##### Subdomein A1: Geografische benadering

1. De kandidaat kan de geografische benadering adequaat hanteren. Hij kan in dit verband:
  - a. geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven;
  - b. geografische vragen herkennen en zelf formuleren;
  - c. de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen.

##### 1a. De kandidaat kan geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven

###### Het betreft:

<b>1a.1 kaarten selecteren, lezen, analyseren, interpreteren en produceren bij het beantwoorden van geografische vragen</b>	
<b>In dit verband kan hij:</b>	<b>Specificatie:</b>
Relevante kaarten selecteren, o.a. uit de atlas, op grond van de informatiewaarde van kaarten;	Bij het proces van kaartselectie betreft hij: projectie, schaal, symbolen, vertekening, vereenvoudiging, weglating en overdrijving. Tijdens het examen mag de kandidaat een door het CVE toegestane atlas gebruiken.
Verschijnselen op kaarten van verschillende typen identificeren, classificeren en relateren;	Het gaat om het lezen en analyseren van verschillende soorten en typen kaarten. De kaartsoorten zijn: topografische en overzichtskaarten, oriëntatiekaarten en thematische kaarten. De kaarttypen zijn: chorochromatische of mozaïekkaart; stippenkaart; choropleet; isolijnen- of isopletenkaart; anamorfosekaart; cartogram of diagramkaart; stroomdiagramkaart.
Verschijnselen op kaarten van verschillende typen verklaren;	Bij kaartinterpretatie gaat het om het leggen van verbanden tussen elementen op een (of meerdere) kaart(en) en het verklaren daarvan.
Geografische informatie verwerken tot een kaart;	Bij kaartproductie zijn de volgende variabelen van belang: kaartsoort, kaarttype en cartografische vormgeving (vorm, richting, kleur, grootte, grijswaarden).
Eenvoudige software hanteren bij het produceren van een kaart	Niet in het CE.
<b>1a 2. beelden die verkregen zijn via aardobservatietechnieken selecteren, analyseren, combineren, bewerken en interpreteren bij het beantwoorden van geografische vragen</b>	

<b>1a 3. informatie in teksten, beelden en cijfers hanteren bij het beantwoorden van geografische vragen<sup>1</sup></b>	
<b>In dit verband kan hij:</b>	<b>Specificatie:</b>
Relevante informatie selecteren, analyseren, interpreteren en produceren bij gegeven geografische vragen.	Het gaat om informatie in teksten, beelden en cijfers (en combinaties daarvan) in (vak)literatuur en (massa)media. Denk aan: video, film, (interactieve) animaties, (lucht)foto's, tabellen, grafieken, diagrammen en cartoons.

**1b. De kandidaat kan geografische vragen herkennen, formuleren en beantwoorden**  
**Het betreft:**

<b>1b. geografische vragen herkennen, formuleren en beantwoorden</b>	
<b>In dit verband kan hij:</b>	<b>Specificatie:</b>
1. Aangeven waarover geografische vragen gaan.	Geografische vragen zijn vragen over: <ul style="list-style-type: none"> <li>– verschillen tussen verschijnselen op aarde plus de relaties daartussen en verschillen binnen gebieden en tussen gebieden plus relaties binnen en tussen gebieden (kennis over het aardrijk)</li> <li>– de manier waarop geografische kennis wordt verworven en weergegeven (aardrijkskundige kennisverwerving of werkwijzen)</li> <li>– ruimtelijke vraagstukken waarvoor mensen, die in een specifiek gebied leven, zich geplaatst zien (toepassing van kennis en werkwijzen).</li> </ul>
2. De volgende typen geografisch vragen herkennen en formuleren:	
<ul style="list-style-type: none"> <li>• beschrijvende vragen</li> </ul>	Een geografische beschrijving bestaat minimaal uit: <ul style="list-style-type: none"> <li>– kenmerken van en relaties tussen verschijnselen</li> <li>– ruimtelijke / regionale context van verschijnselen.</li> </ul>
<ul style="list-style-type: none"> <li>• verklarende vragen</li> </ul>	Een geografische verklaring bestaat minimaal

<sup>1</sup> De waarneembare werkelijkheid als informatiebron (veldwerk) is alleen van belang in het schoolexamen.

	<p>uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- een oorzaak</li> <li>- een gevolg</li> <li>- een verklarend principe</li> <li>- bijzondere ruimtelijke / regionale omstandigheden.</li> </ul>
<ul style="list-style-type: none"> <li>• voorspellende vragen</li> </ul>	<p>Een geografische voorspelling bestaat minimaal uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- een verschijnsel</li> <li>- een verwachting</li> <li>- een voorspellend principe; (vergelijkbaar met een verklarend principe)</li> <li>- een verwijzing naar ruimtelijke / regionale omstandigheden.</li> </ul>
<ul style="list-style-type: none"> <li>• waarderende vragen</li> </ul>	<p>Een waardering bestaat uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- een situatiebeschrijving</li> <li>- een oordeel</li> <li>- een norm waarop het oordeel is gebaseerd</li> <li>- evt. een achterliggende waarde die de norm rechtvaardigt</li> <li>- evt. een voorbehoud t.a.v. de geldigheid van het oordeel.</li> </ul>
<ul style="list-style-type: none"> <li>• vragen gericht op het maken van keuzes en het oplossen van problemen</li> </ul>	<p>Een geografische probleemoplossing bestaat uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- een geografische probleemanalyse gebaseerd op gegevens</li> <li>- evt. enkele scenario's waartussen gekozen kan worden</li> <li>- criteria, positieve en negatieve, waaraan een oplossing moet voldoen</li> <li>- de gekozen oplossing met argumenten die verwijzen naar criteria</li> <li>- het prioriteren van criteria op grond van achterliggende waarden</li> <li>- evt. voorbehoud t.a.v. de oplossing (wat betreft effectiviteit en neveneffecten).</li> </ul>

**1c. De kandidaat kan de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen**

**Het betreft:**

<b>1c. geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen</b>	
<b>In dat verband kan hij:</b>	<b>Specificatie:</b>
	<p>Geografische werkwijzen worden gebruikt om geografische vragen te stellen en te beantwoorden. Hieronder wordt bij elke geografische werkwijze aangegeven wat de functie ervan is en op welke denkvaardigheden een beroep wordt gedaan. Daarbij gaat het steeds om twee denkvaardigheden: het maken van onderscheid en het opsporen van samenhangen.</p> <p>De kandidaat moeten de geografische werkwijzen kunnen gebruiken en weten wanneer en waarom bepaalde geografische werkwijzen gebruikt moeten worden.</p>
1. Verschijnselen en gebieden vergelijken in ruimte en tijd.	<p>ad 1. Het vergelijken van verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd. Het gaat daarbij om het maken van vergelijkingen door het aangeven van overeenkomsten en verschillen tussen gebieden en tussen verschijnselen. Het vergelijken van gebieden en verschijnselen wordt gedaan om categorieën te vormen. De denkvaardigheid die daarbij wordt gehanteerd is: het onderscheiden van overeenkomsten en verschillen.</p>
2. Relaties leggen binnen een gebied en tussen gebieden.	<p>ad 2. Bij het leggen van relaties gaat het om het aangeven van samenhangen tussen verschijnselen <i>binnen</i> een gebied (verticaal), met name tussen natuur en samenleving en tussen ruimtelijke structuur en gedrag, en om het aangeven van samenhangen tussen gebieden (horizontaal).</p> <p>Relaties worden gelegd om een samenhangend geografisch (wereld)beeld op te bouwen. De betreffende denkvaardigheid is: verbanden opsporen tussen gebieden (horizontale relaties) en tussen verschijnselen binnen gebieden (verticale relaties).</p>
3. Verschijnselen en gebieden vanuit verschillende dimensies beschrijven en analyseren (natuur, economie,	<p>ad 3. Het beschrijven en analyseren van verschijnselen en gebieden vanuit verschillende dimensies wordt gebruikt om een kritische beschouwing te geven.</p>

politiek, cultuur).	De denkvaardigheid is: verschillende aspecten aan een verschijnsel of gebied onderscheiden (natuur, economie, politiek, natuur) en de samenhangen daartussen op sporen.
4. Verschijnselen en gebieden in hun geografische context plaatsen.	ad 4. Verschijnselen in hun geografische context plaatsen doe je door van verschijnselen en gebieden aan te geven uit welke delen ze bestaan en tot welke grotere gehelen ze behoren (wisselen van analyseniveau). De betreffende denkvaardigheden zijn: de structuur van een gebied beter begrijpen door een onderscheid maken tussen deelgebieden van een groter gebied (indelen) en samenhangen opsporen als nagegaan wordt tot welk groter geheel een gebied behoort (toedelen).
5. Verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en analyseren.	ad 5. Het op verschillende schaal beschrijven en analyseren van verschijnselen en gebieden (veranderen van ruimtelijke schaal). Veranderen van ruimtelijke schaal wordt gebruikt om globale geografische beelden te detailleren (concretiseren) en om van gedetailleerde geografische beelden de essentie weer te geven (abstraheren). De betreffende denkvaardigheid is: een onderscheid maken tussen globale en gedetailleerde ruimtelijke patronen.
6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene.	ad 6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door het bijzondere en algemene te onderscheiden en relaties daartussen te leggen (inductief en deductief redeneren), doen we om te zien hoe algemene processen een specifieke vorm krijgen afhankelijk van het land of de regio waarin zij zich afspelen. De denkvaardigheid is: het algemene en bijzondere van een verschijnsel of gebied onderscheiden en de samenhangen daartussen opsporen.

**3.2**

**Domein B: Wereld**

**Subdomein B2: Samenhangen en verschillen in de wereld**

**4. De kandidaat kan ten aanzien van samenhangen en verschillen in de wereld:**

**4a. Mondiale spreidings- en relatiepatronen van economische, demografische en sociaal-culturele verschijnselen beschrijven en in hoofdlijnen verklaren.**

**Het betreft:**

<b>4a 1. Indicatoren voor het vergelijken van landen op economisch, demografisch en sociaal-cultureel terrein.</b>		
In dit verband kan hij: Economische, demografische en sociaal-culturele indicatoren voor het vergelijken van landen benoemen en de beperkingen aangeven van gemiddelde nationale waarden voor die indicatoren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Indicatoren maken het vergelijken en categoriseren van landen mogelijk.</li> <li>• Indicatoren op nationale schaal verhullen ruimtelijke en sociale verschillen.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Verschijnselen op nationale schaal beschrijven. Landen en indicatoren vergelijken.	
Belangrijke begrippen:	Economische indicatoren:  Demografische indicatoren:  Sociaal-culturele indicatoren:	bruto nationaal product/ bruto binnenlands product (gemiddeld) inkomen koopkracht (samenstelling van) beroepsbevolking  bevolkingsspreiding bevolkingsdichtheid bevolkingsgroei leeftijdsopbouw verstedelijking  analfabetisme taal godsdienst



#### **4a 2. Mondiale spreidingspatronen voor de in 4a 1 genoemde indicatoren en hun dynamiek<sup>2</sup>**

In dit verband kan hij:  
Mondiale economische, demografische en sociaal-culturele spreidingspatronen, alsmede de meest opvallende veranderingen hierin sinds 1980 beschrijven en in hoofdlijnen verklaren.

<i>Aandachtspunten:</i>	<p>Op basis van economische indicatoren kan de wereld ingedeeld worden in een wereldsysteem met een centrum, periferie en semiperiferie.</p> <ul style="list-style-type: none"><li>• Het (oorspronkelijke) mondiale centrum-periferie patroon hangt samen met de erfenis van het koloniale verleden en de internationale arbeidsverdeling die daar uit naar voren kwam.</li><li>• De periferie (het zuiden) raakt meer gedifferentieerd (opkomende landen, middengroep, achterblijvers).</li></ul> <p>Op basis van de demografische indicatoren kan de wereld ingedeeld worden naar fasen in de demografische transitie.</p> <ul style="list-style-type: none"><li>• Demografische transities zijn vaak gerelateerd aan economische ontwikkeling.</li></ul> <p>Op basis van culturele indicatoren kan de wereld ingedeeld worden in cultuurgebieden.</p> <ul style="list-style-type: none"><li>• Talen en godsdiensten zijn (o.a.) door kolonialisme en migratie verspreid.</li><li>• Culturele grenzen zijn door huidige migratie en culturele uitwisseling steeds moeilijker te trekken.</li></ul>
Belangrijke werkwijzen:	<p>Landen indelen en in een mondiale context plaatsen. Vergelijken van landengroepen (in de tijd) Relaties leggen tussen indicatoren / verschijnselen.</p>

<sup>2</sup> Het gaat bij deze eindterm om het verankeren en verdiepen van een mentale kaart van de wereld en om het kritisch leren beschouwen en onderling relateren van wereldkaarten. In dit verband wordt ook verwacht dat de leerling de basale topografische kennis van de wereld beheerst. Het betreft ten minste de lijst van 300 topografische namen die ook voor het basisonderwijs als richtsnoer geldt.

Belangrijke begrippen:	Economisch:	wereldsysteem: centrum, semi-periferie, periferie internationale arbeidsverdeling vestigingskolonie exploitatie kolonie dekolonisatie
	Demografisch:	demografische transitie demografische druk verstedelijking
	Sociaal-cultureel:	cultuurgebied diffusie

<b>4a 3. Mondiale relatiepatronen van handel, investeringen en migratie.</b>	
In dit verband kan hij: Mondiale relatiepatronen van handel, investeringen en migratie beschrijven en in hoofdlijnen verklaren.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"><li>• Internationale handels- en investeringsstromen voltrekken zich in grote mate binnen en tussen de drie kerngebieden (de triade).</li><li>• Opkomende economieën en MNO's uit deze landen spelen een steeds grotere rol in internationale handels- en investeringsstromen, China krijgt een grotere rol op het wereldtoneel, Zuid-Zuid handel en investeringen worden belangrijker.</li><li>• Internationale migratiestromen zijn al geruime tijd in grote mate Zuid-Noord gericht met als belangrijkste bestemmingen: Noord-Amerika, EU en Midden-Oosten.</li><li>• Internationale Zuid-Zuid migratie neemt toe met de economische ontwikkeling van gebieden / regio's.</li></ul>
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen gebieden en gebieden plaatsen in mondiale netwerken.
Belangrijke begrippen:	Triade Vrijhandel Ruilverkeer Multinationale onderneming (MNO) (transnationale onderneming) Arbeidsmigratie Push en pull factoren

**4 b. Het proces van mondialisering beschrijven, herkennen en in hoofdlijnen verklaren.**

**Het betreft:**

<b>4b 1. Economische en (sociaal-)culturele mondialisering</b>		
In dit verband kan hij: Het proces van mondialisering/globalisering in economisch en (sociaal-)cultureel opzicht beschrijven en verklaren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Globalisering leidt tot integratie van verschillende gebieden en samenlevingen.</li> <li>• Technologische innovatie en vrijhandel zijn de motoren van het globaliseringsproces.</li> <li>• Economische 'eenwording' leidt (ook) tot grotere economische verschillen en concurrentie tussen gebieden en groepen mensen.</li> <li>• Culturele 'eenwording' leidt tot tegenreacties zoals de herwaardering van regionale (en nationale) identiteiten.</li> <li>• Netwerken (van bedrijven, instellingen, migranten) omspannen de wereld en oefenen hun invloed uit op steden en gebieden, op sociale groepen en individuen. Wereldsteden spelen een belangrijke rol in deze netwerken.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Dimensies onderscheiden aan globalisering (economisch, cultureel), gebieden in deze context plaatsen en vergelijken, netwerken onderscheiden.	
Belangrijke begrippen:	Tijd-ruimte compressie Transporttechnologie Communicatietechnologie  Economische globalisering:  Culturele globalisering:  Mondiale netwerken Transnationale netwerken Wereldstad	<i>global shift</i> nieuwe internationale arbeidverdeling productieketen regionale en sociale ongelijkheid  Amerikanisering <i>Lingua franca</i> identiteit

<b>4b 2. Een centrum-land en een (semi-)perifeer land in mondiaal perspectief</b>	
In dit verband kan hij: Voor Groot-Brittannië en India de positie in mondiale patronen (4a 2, 4a 3) en de effecten van globalisering (4b 1) herkennen en verklaren	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"><li>• Groot-Brittannië als huidig kern land (centrum) en voorheen grote koloniale mogendheid, transformatie van een industriële naar een diensteneconomie, positie van wereldstad Londen in mondiale economie.</li><li>• India als voormalige Britse kolonie en opkomende economische mogendheid, diversificatie van de economie, positie in de mondiale economie.</li><li>• In beide landen nemen onder invloed van globalisering de sociale en ruimtelijke verschillen toe.</li><li>• (Historisch gegroeide) economische en culturele banden tussen beide landen zijn zichtbaar in (huidige) handels-, investerings- en migratiepatronen.</li></ul>
Belangrijke werkwijze	Gebieden in context plaatsen en relaties leggen tussen het algemene en het bijzondere.
Belangrijke begrippen	Industrialisatie De-industrialisatie Zakelijke (en financiële) dienstverlening  NB: hier zijn natuurlijk ook eerder genoemde begrippen van toepassing: bijvoorbeeld kolonie, arbeidsmigratie, regionale en sociale ongelijkheid etc. Begrippen zijn slechts 1 keer per domein opgenomen!

**3.3**

**Domein C: Aarde**

**subdomein C2: Samenhangen en verschillen op aarde**

**7. De kandidaat kan met betrekking tot samenhangen en verschillen op aarde:**

**7a. Natuurlijke verschijnselen aan het aardoppervlak en in de atmosfeer beschrijven, herkennen en verklaren, rekening houdend met verschillende tijd- en ruimteschalen.**

**Het betreft:**

<b>7a 1. de betekenis van endogene krachten voor de vorming van reliëf</b>		
In dit verband kan hij: De endogene krachten die samenhangen met de platentektoniek beschrijven en verklaren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Platentektoniek is een systeem van interacties tussen delen van de aardkorst. De beweging en de interactie worden veroorzaakt door de interne hitte van de aarde.</li> <li>• Het actualiteitsbeginsel: the present is the key to the past. (Het uitgangspunt dat fysische processen zoals die nu plaatsvinden in het verleden ook zo plaatsvonden).</li> <li>• Plaatbewegingen veranderen de aardkorst: vulkanen, aardbevingen en gebergten ontstaan.</li> <li>• Het eruptietype van een vulkaan weerspiegelt zich in de vorm.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Vergelijken van vulkanische en tektonische verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd. Relateren van het eruptietype van een vulkaan aan de positie ten opzichte van de plaatgrenzen. Relateren van landschapsvormen aan de werking van endogene krachten.	
Belangrijke begrippen:	Platentektoniek:          Vulkanisme:          Aardbevingen:	(mid)oceanische rug subductie diepzeetrog lithosfeer convergente plaatgrenzen divergente plaatgrenzen transforme plaatgrenzen convectiestromen hotspot  stratovulkaan explosieve eruptie caldera schildvulkaan effusieve eruptie  schaal van Richter

	Gebergtevorming:  Geologische tijdschaal	tsunami  breukgebergten (horsten en slenken) plooingsgebergten
--	--	---

**7a 2. de betekenis van exogene krachten aan het aardoppervlak voor de vorming van het aardoppervlak.**

In dit verband kan hij:  
 De werking van belangrijke exogene krachten beschrijven en hun invloed op de vorming van het aardoppervlak verklaren.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Door verwerking en erosie worden gesteenten afgebroken.</li> <li>• De verweringsvorm die overheerst in een gebied wordt hoofdzakelijk bepaald door de klimaatomstandigheden.</li> <li>• Stroomsnelheid en transportmechanisme bepalen de korrelgrootteverdeling van het sediment.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Relateren van landschapsvormen aan de werking van exogene krachten. Vergelijken van de werking van exogene krachten en de daarbij ontstane landschapsvormen tussen gebieden.	
Belangrijke begrippen:	Stroomgebied  Verwerking:  Erosie Transport  Sedimentatie:  Aardverschuiving	mechanisch chemisch   delta morene puinhelling puinwaaier

<b>7a 3. interactie tussen endogene en exogene processen</b>		
In dit verband kan hij: De interactie tussen endogene en exogene krachten beschrijven en verklaren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Endogene krachten bouwen het reliëf voornamelijk op en exogene krachten breken het voornamelijk af.</li> <li>• Onder invloed van de gesteentekringloop en de hydrologische kringloop ontstaan er nieuwe gesteenten en nieuw reliëf.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Relateren van kenmerken van landschapsvormen aan de ontstaanswijze ervan. Vergelijken van verschillende kringlopen op verschillende schalen naar ruimte en tijd. Relaties leggen tussen verschillende kringlopen.	
Belangrijke begrippen:	Hydrologische kringloop Gesteentekringloop <sup>3</sup>	
	Stollings-/dieptegesteenten:	graniet basalt
	Metamorfe gesteenten:	marmer leistein
	Sedimentgesteenten:	zand(steen) kalksteen

<sup>3</sup> Het gaat bij de gesteentekringloop om het herkennen van de gesteenten in de rechter kolom. Deze gesteenten zijn gekozen als voorbeelden van de drie hoofdgroepen van gesteenten. Het herkennen van de gesteenten kan aan de hand van bijvoorbeeld kleur, de aanwezigheid van kristallen, gelaagdheid of de aanwezigheid van fossielen.



**7a 4. het externe systeem aarde (lithosfeer, atmosfeer, hydrosfeer en de betekenis voor klimaatsystemen; inclusief luchtcirculatie en zeestromen)**

In dit verband kan hij:

De door zonne-energie en aardrotatie aangedreven grote windsystemen en zeestromingen op aarde beschrijven en verklaren hoe deze van invloed zijn op de klimaatzones.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Zee- en luchtstromen zorgen voor verdeling van koude en warmte over de aarde.</li> <li>• De verdeling land-zee veroorzaakt op diverse schalen een aanpassing van het algemene klimaatpatroon.</li> <li>• De ligging van hooggebergten veroorzaakt op diverse schalen een aanpassing van het algemene klimaatpatroon.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Klimaatverschijnselen en klimaten op verschillende ruimte- en tijdschalen beschrijven en analyseren.	
Belangrijke begrippen:	Atmosferische circulatie / Grote windsystemen:  Oceanische circulatie:  <b>Klimaatgebieden</b> Klimaatverandering (het gaat alleen om gevolgen voor het systeem).	ITCZ / zone van equatoriale lage luchtdruk wet van Buys Ballot passaat en moesson  warme zeestromen koude zeestromen



<b>7b 2. veranderingen in landschapszones door menselijke activiteiten</b>		
In dit verband kan hij: De invloed van menselijke activiteiten op natuur en milieu in verschillende landschapszones beschrijven en verklaren.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Landschapszones veranderen door (intensief) menselijk gebruik.</li> <li>• De gevoeligheid voor landdegradatie verschilt per landschapszone.</li> <li>• Duurzaam landgebruik kan processen van landdegradatie stoppen of voorkomen.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Verschuiven van de klimaatzones en de vegetatiezones relateren aan klimaatveranderingen. Relateren van processen van landdegradatie aan menselijk handelen.	
Belangrijke begrippen:	Landdegradatie  Irrigatie Drainage Duurzaam landgebruik	verzilting verwoestijning overbeweiding ontbossing versnelde bodemerosie

**3.4 Domein D: Ontwikkelingsland**  
**Subdomein D1: Gebiedskenmerken**

9. De kandidaat kan gebiedskenmerken van een ontwikkelingsland beschrijven en analyseren. Het betreft:

**9a. Sociaalgeografische en fysisch-geografische kenmerken van Indonesië.**

**Het betreft:**

<p><b>9a 1. Demografische, economische en culturele gebiedskenmerken, rekening houdend met veranderingen in de tijd en regionale verschillen</b></p>		
<p>In dit verband kan hij:                  Sociaalgeografische gebiedskenmerken van Indonesië beschrijven en relaties daartussen aangeven.                  De ontwikkeling t.a.v. de genoemde gebiedskenmerken in Indonesië op hoofdlijnen aangeven sinds de onafhankelijkheid.                  Regionale verschillen t.a.v. genoemde gebiedskenmerken binnen Indonesië beschrijven en verklaren.                  De belangrijkste topografische elementen in het gebied plaatsen.</p>		
<p>Aandachtspunten:</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• De demografische verandering en de economische ontwikkeling in Indonesië vertonen relaties. Indonesië maakt een snelle economische ontwikkeling door.</li> <li>• Binnen de primaire en de secundaire sector zijn grote verschillen in productiewijzen (traditioneel en modern).</li> <li>• Indonesië exporteert vooral grondstoffen, (arbeidsintensieve) halffabricaten en ook steeds meer industriële eindproducten.</li> <li>• Er zijn grote regionale verschillen in de economische ontwikkeling binnen Indonesië.</li> <li>• Als gevolg van het archipelkarakter zijn er grote culturele verschillen binnen Indonesië.</li> </ul>	
<p>Belangrijke werkwijzen:</p>	<p>Gebiedskenmerken vergelijken tussen deelgebieden in Indonesië en in de tijd. Relaties leggen tussen de genoemde kenmerken.                  Deelgebieden in Indonesië in hun geografische context plaatsen.</p>	
<p>Belangrijke begrippen:</p>	<p>Demografische gebiedskenmerken<sup>4</sup>:</p>	<p>bevolkingsdichtheid                  leeftijdsopbouw                  demografische transitie                  natuurlijke bevolkingsgroei                  sociale bevolkingsgroei                  (selectiviteit van) migratie</p>
	<p>Economische gebiedskenmerken:</p>	<p>bnp/hoofd                  bbp/hoofd                  brp/hoofd                  samenstelling import-/exportpakket                  handelsbalans                  verdeling beroepsbevolking</p>

<sup>4</sup> Begrippen die nodig zijn om Indonesië in de demografische transitie te kunnen plaatsen, worden bekend verondersteld

	Culturele gebiedskenmerken:	etnische verschillen taalkundige verschillen eenheidstaal (Bahasa Indonesia) religieuze verschillen
Topografische elementen	Naast een globaal beeld van de topografie van het land gaat het om voor de behandelde onderwerpen relevante topografie. Het betreft tenminste:	Jawa (Java) Bali Sumatra Aceh Kalimantan / Borneo Sulawesi Timor Papoea Maluku (Molukken)  Javazee Bandazee  Jakarta Surabaya Bandung Semarang Palembang Medan Makassar

**9a 2. het proces van verstedelijking en het beleid van bevolkings spreiding (in terugkijk)**

In dit verband kan hij:  
 Het verstedelijkingsproces in Indonesië beschrijven en analyseren.  
 Het beleid t.a.v. bevolkings spreiding uitleggen en een beargumenteerde mening geven over de gevolgen van het beleid.

- |                  |   |
|------------------|---|
| Aandachtspunten: | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Het dichtstbevolkte eiland Java heeft ook het meest volledige stedelijk netwerk.</li> <li>• Transmigratie leidde tot Javanisering, met positieve en negatieve gevolgen.</li> </ul> |
|------------------|---|

Belangrijke werkwijzen:	Het verstedelijkingsproces en het bevolkingsbeleid in Indonesië op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en verklaren.
-------------------------	--

Belangrijke begrippen:	Urbanisatiegraad Urbanisatietempo Primate city Stedelijk netwerk Bevolkingsdruk Gezinsplanning Transmigratie Javanisering
------------------------	--

<b>9a 3. natuurlijke kenmerken, met aandacht voor klimaat, natuurlijke hulpbronnen en natuurlijke gevaren</b>		
In dit verband kan hij: Natuurlijke kenmerken van Indonesië beschrijven en de regionale verschillen aangeven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Het oosten van Indonesië is droger dan het Westen.</li> <li>• Er zijn regionale verschillen in natuurlijke gevaren.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	Relaties leggen tussen de ligging van deelgebieden en het klimaat. Relaties leggen tussen de ligging van deelgebieden en het voorkomen van natuurlijke hulpbronnen. Relaties leggen tussen natuurlijke gevaren en de plaattektonische situatie in deelgebieden.	
Belangrijke begrippen:	Natuurlijke gebiedskenmerken Klimaat:  Delfstoffen:  Natuurlijke gevaren:	A-klimaat (Af en Aw) moessonklimaat moesson  aardolie en aardgas  vulkanisme aardbeving/zeebeving/tsunami lahar

<b>9a4. De omvang en de eilandstructuur van het land</b>	
In dit verband kan hij: Het archipelkarakter van Indonesië beschrijven en de rol van de zee als scheidende en verbindende factor verklaren.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• De zee in de Indonesische archipel vormt zowel een verbinding als een barrière.</li> <li>• Een staat met een archipelstructuur heeft grote moeite een eenheidsstaat te worden.</li> <li>• Een archipelstaat kent een relatief grote externe beïnvloeding. De handel met India, Zuidoost-Azië, de Arabische landen en Europa leidde tot beïnvloeding door achtereenvolgens hindoeïsme, boeddhisme, islam en christendom.</li> </ul>
Belangrijke werkwijzen:	Vanuit verschillende dimensies (economisch: handel, cultureel: religie, taal en politiek: eenheid, verscheidenheid) de gevolgen van de eilandstructuur bestuderen
Belangrijke begrippen:	Archipel Relatieve en absolute ligging <i>Lingua franca</i> (het Maleis)

## 9b. De sociaaleconomische positie van Indonesië in de regio en in de wereld

### Het betreft:

**9b 1. de economisch-geografische ontwikkeling van Indonesië sinds de onafhankelijkheid, met aandacht voor lokaal georiënteerde én op mondiale markten gerichte activiteiten van verschillende sectoren (land- en bosbouw, mijnbouw, industrie en dienstverlening)**

In dit verband kan hij:

De primaire, secundaire en tertiaire sector beschrijven.

De veranderingen in de economie (sectoren) na 1980 als gevolg van toenemende globalisering beschrijven en verklaren.

Aandachtspunten:

- De economie van Indonesië is steeds meer mondiaal gericht.
- Naarmate Indonesië welvarender wordt, neemt het economisch belang van de landbouw af. De secundaire sector wordt belangrijker.
- De informele sector is belangrijk in de hele economie, en met name in de tertiaire sector.
- De herwaardering voor grondstoffen leidt tot onder andere de productie en export van hout en palmolie (naar Europa en China).
- De centrum-periferie tegenstelling is binnen Indonesië vooral zichtbaar in de tegenstelling tussen Java en de Buitengewesten.

Belangrijke werkwijzen:

Analyseren hoe het (algemene) proces van globalisering uitwerkt in de (specifieke) economie van Indonesië.

Belangrijke begrippen:

Primaire sector:

bosbouw  
 mijnbouw  
 plantagelandbouw (m.n. de oliepalm)  
 droge en natte rijstbouw (sawa)

Secundaire sector:

importsubstitutie  
 exportvalorisatie  
 assemblage

Tertiaire sector:

Informele en formele sector

toerisme

<p><b>9b 2. de invloed van mondialisering op de economisch geografische ontwikkeling in Indonesië en op de externe economische relaties van het land</b></p>	
<p>In dit verband kan hij:                  De plaats en functie van Indonesië in de wereldeconomie beschrijven en verklaren.                  De rol van Japan in de Indonesische economie beschrijven en verklaren.</p>	
<p>Aandachtspunten:</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Indonesië concurreert met China en bijvoorbeeld Vietnam en Cambodja als vestigingsplaats voor arbeidsintensieve industrieën, China wordt steeds belangrijker als afzetgebied van Indonesië.</li> <li>• Japan (en bv Zuid-Korea) investeert in de Indonesische economie d.m.v. overnames, joint ventures en grote bouwprojecten.</li> <li>• Indonesië biedt (onder andere) Japan een omvangrijke afzetmarkt en goedkope arbeid.</li> </ul>
<p>Belangrijke werkwijzen:</p>	<p>Indonesië in de regio (als deel van Zuidoost-Azië) en in het wereldsysteem plaatsen.</p>
<p>Belangrijke begrippen:</p>	<p>Externe economische relaties                  Exportgerichtheid                  Gemengde economie                  Arbeidsmigratie                  -overmakingen</p>



3.5

**Domein E: Leefomgeving**

**Subdomein E1: Nationale en regionale vraagstukken**

**11. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over:**

<b>11a 1. het vraagstuk van overstromingsgevaar van de grote rivieren</b>		
<p>In dit verband kan hij:                      Kenmerken van de stroomgebieden van Rijn en Maas beschrijven.                      De invloed van het veranderende klimaat en meer extreme weersomstandigheden op de waterafvoer van Rijn en Maas beschrijven.                      Overstromingsgevaar relateren aan ruimtelijke inrichting, zowel binnen- als buitendijks.</p>		
<p>Aandachtspunten:</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Klimaatverandering lijkt bij te dragen aan een onregelmatiger regiem van de rivieren.</li> <li>• Menselijk ingrijpen in het stroomgebied heeft geleid tot een onregelmatiger regiem, verkorting van de vertragingstijd en verhoogde piekafvoer.</li> <li>• Klimaatverandering leidt tot afvoerproblemen van de grote rivieren en daardoor tot een hoger overstromingsrisico.</li> <li>• Menselijk ingrijpen leidt enerzijds tot het onder controle brengen en houden van de aan- en afvoer van de grote rivieren. Anderzijds leidt het juist tot verhoogde aan- en afvoer van rivierwater.</li> </ul>	
<p>Belangrijke werkwijzen:</p>	<p>Overstromingsgevaaren in hun geografische context plaatsen.                      Overstromingen en overstromingsgevaaren vanuit verschillende dimensies (natuur, economie) en op verschillende ruimtelijke schalen analyseren                      Relaties leggen binnen stroomgebieden tussen verschillende factoren die overstromingen beïnvloeden.</p>	
<p>Belangrijke begrippen:</p>	<p>Stroomgebied                      Stroomstelsel                      Waterscheiding                      Waterafvoer:</p> <p>Dwarsprofiel rivieren (benedenloop):</p> <p>Lengteprofiel rivieren:</p>	<p>debiet                      regiem                      vertragingstijd                      piekafvoer                      verhang                      verval</p> <p>uiterwaarden                      zomerbed                      winterbed</p> <p>bovenloop                      middenloop                      benedenloop</p>

	Klimaatverandering:  Menselijke ingrepen:	zeespiegelstijging temperatuurstijging onregelmatiger neerslagregiem  verstedelijking verstening / verharding ontbossing kanalisatie stuw krib dijkverzwaring
--	---	--

### 11a 2. het rivierbeleid om overstromingen in Nederland tegen te gaan

In dit verband kan hij:  
 Mogelijke aanpassingen in het stroomgebied beschrijven om de waterafvoer te beheersen.  
 Recent Nederlands en internationaal rivierbeleid beschrijven en beoordelen.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Maatregelen ter beheersing van het regiem betreffen niet alleen het rivierstelsel, maar omvatten het gehele stroomgebied.</li> <li>• Er is in Nederland in 1995 een breuk opgetreden in het denken over overstromingsgevaar van de grote rivieren.</li> <li>• Vasthouden en waterberging dienen zo veel mogelijk stroomopwaarts plaats te vinden.</li> </ul>
------------------	---

Belangrijke werkwijzen:	Rivierbeleid vanuit verschillende dimensies analyseren. Een ingreep in het rivierengebied kunnen analyseren op verschillende ruimtelijke schalen en vanuit verschillende dimensies.
-------------------------	---

Belangrijke begrippen:	Noodoverloopgebied	
	Rivierbedverruiming:	verdieping verbreding / dijkverlegging obstakels verwijderen kribverlaging nevengeul aanleggen uiterwaardvergraving
	Watertoets	
	Drietrapsstrategie:	vasthouden (retentie) bergen afvoeren
	Ruimte voor de rivier Rijnconferentie	

**11b. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over**

<b>11b 1. actuele ruimtelijke en sociaaleconomische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland</b>	
In dit verband kan hij: Stedelijke vraagstukken analyseren en beoordelen, in het bijzonder rond de stedelijke economie	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Steden zijn de motor van de kenniseconomie, de creatieve economie wordt steeds belangrijker.</li> <li>• Bereikbaarheid en congestie zijn een belangrijk vraagstuk in stedelijke economische ontwikkeling.</li> <li>• Locatievraagstukken (behoefte aan en concurrentie om de ruimte) in en rond steden vergen complexe afwegingsprocessen van belangen.</li> <li>• Stedelijke (economische) ontwikkeling vereist bestuurlijke samenwerking over de grenzen van de stad heen.</li> </ul>
Belangrijke werkwijzen:	Vraagstukken analyseren en beoordelen vanuit verschillende dimensies, verschillende partijen/actoren en naar verschillende effecten (op verschillende ruimtelijke schalen).
Belangrijke begrippen:	Bereikbaarheid Congestie Verkeersknooppunt Stedelijke distributie Reikwijdte Drempelwaarde Verzorgingsgebied Creatieve stad Kenniseconomie Zakelijke dienstverlening Duale arbeidsmarkt Publiek-private samenwerking Bestuurlijke netwerken Regionale samenwerking.

<b>11b 2. leefbaarheid en stedelijk beleid op wijk- en buurniveau in Nederlandse steden</b>		
<p>In dit verband kan hij:                      Een buurtprofiel van een stedelijke buurt beschrijven aan de hand van fysiekruimtelijke en sociale elementen en beargumenteerde uitspraken doen over leefbaarheid.                      Stedelijk beleid gericht op wijken en buurten beoordelen.</p>		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> <li>• In Nederlandse steden wonen arm en rijk in beperkte mate gesegregeerd. De ruimtelijke segregatie naar etnische achtergrond is sterker.</li> <li>• Leefbaarheid van wijken hangt samen met kenmerken van de woningen, van de woonomgeving en van de bewoners. Wijken rond het stadscentrum hebben vaak een slechtere objectieve veiligheid. Vinexwijken hebben vaak minder voorzieningen dan oudere wijken.</li> <li>• De leefbaarheid en de sociale veiligheid in de directe leefomgeving (wijk, buurt) hangen samen met de sociale cohesie en de sociale netwerken op deze microschaal.</li> <li>• De beleving van de openbare ruimte, dus ook van de sociale veiligheid van de woonomgeving, is ten dele subjectief en hangt samen met persoonskenmerken zoals leeftijd en sekse.</li> <li>• Bij stadsvernieuwing was er sprake van het fysiek opknappen van de woning voorraad, bij herstructurering wordt ook in de aard van de woningvoorraad (en daarmee de bevolkingssamenstelling) ingegrepen.</li> </ul>	
Belangrijke werkwijzen:	<p>Vraagstuk van leefbaarheid beschrijven en analyseren naar verschillende indicatoren.                      Ruimtelijke patronen van verschillende indicatoren voor leefbaarheid aan elkaar relateren.</p>	
Belangrijke begrippen:	<p>Buurtprofiel</p> <p>Woningkenmerken:</p> <p>Bewonerskenmerken:</p> <p>Woonomgeving</p> <p>Buurt- / wijkvoorzieningen</p> <p>Sociale cohesie</p> <p>Sociale (on)veiligheid:</p>	<p>naar ouderdom</p> <p>naar eigendom</p> <p>naar woningtype</p> <p>naar onderhoud</p> <p>naar grootte van huishoudens</p> <p>naar etniciteit</p> <p>naar inkomen</p> <p>naar gezinsfase</p> <p>naar leeftijd</p> <p>objectieve (on)veiligheid</p> <p>subjectieve (on)veiligheid</p> <p>overlast</p>

	Openbare ruimte:  Stadsvernieuwing Herstructurering <i>Gentrification</i>	verloedering  toegankelijkheid onderhoud overzichtelijkheid toezicht
--	---	---

## 4 Het centraal examen

### **Zittingen centraal examen**

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, [www.examenblad.nl](http://www.examenblad.nl).

### **Vakspecifieke regels correctievoorschrift**

Voor aardrijkskunde zijn geen vakspecifieke regels vastgesteld.

### **Hulpmiddelen**

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, [www.examenblad.nl](http://www.examenblad.nl), jaarring 2015. Het beleid ten aanzien van de toegestane druk van de Bosatlas is veranderd.

## Bijlage 1 Toelichting bij subdomein A1: Geografische benadering van domein A, 'vaardigheden'

### Subdomein A1: Geografische benadering: toelichting

#### 1a. Geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven

Een zelfstandig lerende leerling beschikt over voldoende vaardigheden om geografische informatiebronnen kritisch te gebruiken.

In het aardrijkskundeonderwijs is de atlas een onmisbare informatiebron. Bij het centraal examen (CE) is het gebruik ervan verplicht. 'Kritisch gebruiken' betekent dat een kandidaat in staat is een geschikte kaart in de atlas te selecteren en zijn of haar keuze te verantwoorden. Daarnaast kan de kandidaat alle kaartsoorten en -typen in de atlas lezen, analyseren en interpreteren. Kandidaten hoeven de benamingen van de kaarten niet te kennen. Ze moeten wel aan een kaart kunnen zien of die bijvoorbeeld kwantitatieve of kwalitatieve gegevens bevat, wat de mate van vereenvoudiging of vertekening is en hoe de informatie cartografisch is weergegeven. Met behulp van deze kenmerken moeten ze immers verantwoorde conclusies kunnen trekken. Het centraal examen op papier toetst *niet* het produceren van kaarten. Vanwege de beperkte tijd die beschikbaar is komen alleen deelvaardigheden van kaartproductie aan de orde, zoals het maken van een legenda of een klassenindeling. Bij het schoolexamen (SE) kan de kandidaten wél gevraagd worden een kaart te maken.

Het aardrijkskundeonderwijs maakt gebruik van de kaart als typisch geografisch medium, maar kent ook andere bronnen: teksten, beelden en cijfers, te vinden in boeken, tijdschriften, film, video, DVD en op internet. Een kritisch gebruik van teksten als geografische bron vereist dat de kandidaat in staat is de essentie eruit te halen. Daarnaast moet hij of zij inzicht hebben in:

- het doel van de tekst: is die informatief, instructief, betogend, overtuigend?
- de zender: is de tekst opgesteld door een overheid, instelling, bedrijf, belangengroep of individu?
- de doelgroep: richt de tekst zich op bewoners, bezoekers, klanten of bestuurders/beslissers?
- de 'standplaatsgebondenheid': in hoeverre is de situatie waarin de zender zich bevindt van invloed op de boodschap?

Kandidaten kunnen informatieve en instructieve teksten als bron gebruiken, maar ook geografische informatie halen uit teksten die met een ander doel geschreven zijn. Denk aan reclameboodschappen die mensen aansporen om in een bepaald gebied te gaan wonen, er een bedrijf te vestigen of er de vakantie door te brengen.

Geografische beeldinformatie bestaat uit natuurgetrouwe beelden (foto, luchtfoto, film), structuurgetrouwe beelden (doorsnede, schetsen) en analoge beelden (diagrammen, grafieken).

Beelden die verkregen zijn via aardobservatietechnieken of *remote-sensing* noemen we ook wel satellietbeelden. Deze beelden worden gemaakt met van het rode, het blauwe, het groene en het infrarode licht. Door de vier met elkaar te combineren kan men *true-colour* beelden maken die eruit zien als luchtfoto's, genomen van grote hoogte. Van de *true-colour* beelden maakt men kaarten. Het is ook mogelijk *false-colour* beelden te

produceren waarop voor het menselijk oog onzichtbaar licht wordt weergegeven. Door een kaartlaag aan deze *false-colour* beelden toe te voegen kan men er beschrijvende en verklarende teksten in aanbrengen. De Grote Bosatlas bevat een aantal voorbeelden van satellietbeelden.

In het aardrijkskundeonderwijs wordt ICT gebruikt voor het verwerven, verwerken en presenteren van geografische informatie. Specifiek geografisch is het bewerken van remote-sensing of RS-beelden en het werken met Geografische Informatie systemen of GIS.

Veel informatie is beschikbaar via internet. Daarbij gaat het om gebiedsbeschrijvingen, fotomateriaal, kaarten, RS-beelden en statistische data (bijv. CBS online). Alle schoolboeken voor de tweede fase bieden extra informatie op hun website. Ook de Grote Bosatlas cd-rom bevat een schat aan geografische informatie. Het ophalen van gegevens van internet en van een cd-rom behoort tot de algemene ICT vaardigheden. De statistische bijlage van de Grote Bosatlas maakt deel uit van het bronnenmateriaal dat standaard bij het examen wordt gebruikt.

Leerlingen moeten in staat zijn teksten te ordenen en te verwerken met behulp van Word en eenvoudige berekeningen uit te voeren met behulp van Excel. Verder moeten ze in staat zijn om statische gegevens om te zetten in tabellen en grafieken. Naast deze algemene ICT vaardigheden kent aardrijkskunde twee vakspecifieke toepassingen van ICT: het manipuleren en interpreteren van RS-beelden en het gebruik van Geografische Informatie Systemen. Door RS-beelden te manipuleren kan men bijvoorbeeld waterkwaliteit, verdroging, verstedelijking en vegetatieontwikkeling zichtbaar maken.

Voor het presenteren van geografische informatie zijn eenvoudige GIS-programma's onmisbaar. Ze zijn beschikbaar bij schoolboeken en op de Grote Bos cd-rom.

Leerlingen moeten in staat zijn tabellen om te zetten in kaarten en zelf kaarten te maken op basis van geautomatiseerde gegevens bestanden of bijvoorbeeld op basis van gegevens die ze in eigen omgeving hebben verzameld.

Indien het CvE besluit het centraal examen met de computer wordt af te nemen, dan toetst dit ook deze vakspecifieke ICT-vaardigheden.

### **1b. Geografische vragen herkennen en formuleren**

De geografie bestudeert de aarde als woonplaats van de mens, maar bestudeert ook de mens als bewoner van de aarde. Deze dualiteit vormt de leidraad in het examenprogramma.

Het stellen van goede vragen is een voorwaarde voor elk leerproces. Het stellen en beantwoorden van geografische vragen is de kern van de geografie. Waar gaat een dergelijke vraag over, hoe ziet hij eruit?

De specificatie van de eindterm 1b geeft aan wat de structuur is van een beschrijvende, verklarende, voorspellende of waarderende vraag of van een vraag gericht op keuzes of oplossingen. Waaraan moet de beantwoording voldoen? Hieronder volgen enkele voorbeelden.

#### *Beschrijvende geografische vragen*

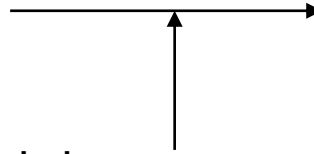
Dat zijn bijvoorbeeld: Waar is dat? Wat is daar? Hoe is dat daar? Hoe beleeft men dat daar? Een geografische beschrijving bestaat minimaal uit: kenmerken van en relaties tussen verschijnselen en de ruimtelijke of regionale context van verschijnselen.

Een voorbeeld van een beschrijvende vraag ziet er schematisch als volgt uit:



**Kenmerk verschijnsel:**

Zoals de aard van het verschijnsel (wat?) bijv. een scheepswerf.



**Kenmerk verschijnsel:**

Zoals de ligging van het verschijnsel (waar?). Bijv. de ligging in de Rotterdamse haven.

**Context:**

Zoals de regionale context, bijv. deel uitmakend van wereldhaven Rotterdam/Europoort

*Verklarende geografische vragen*

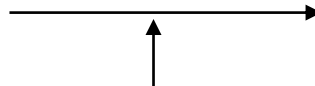
Dat zijn bijvoorbeeld: Waarom is dat daar? Waarom is daar dat? Waarom is dat daar zo? Waarom beleeft men dat daar zo? Een geografische verklaring bestaat minimaal uit: een oorzaak, een gevolg, een verklarend principe en bijzondere ruimtelijke of regionale omstandigheden.

Een 'verklarend principe' is een generalisatie van de samenhang tussen oorzaak en gevolg. Een voorbeeld ter illustratie. Op de vraag 'Waarom zijn er veel juweliërs gevestigd in het stadscentrum?' is het antwoord: 'Daar komen veel klanten' niet voldoende. Het antwoord moet een generalisatie bevatten over de aard van de winkel en de daarmee samenhangende kenmerken van de locatie. Bijvoorbeeld: 'Functies met een hoge drempelwaarde, zoals juweliërszaken, hebben een grote reikwijdte en hebben daarom een goede bereikbaarheid nodig. In het stadscentrum wordt daaraan het best tegemoet gekomen.'

Een voorbeeld van een verklarende vraag ziet er schematisch als volgt uit:

**Oorzaak:**

Houtkap op hellingen.



**Gevolg:**

Bodemerosie.

**Verklarend principe:**

Het neerslagoverschot stroomt langs de helling naar beneden en neemt het onbedekte losse bodemmateriaal mee.

**Gegevens:**

Over de aard van de begroeiing, de bodem en het reliëf ter plaatse.

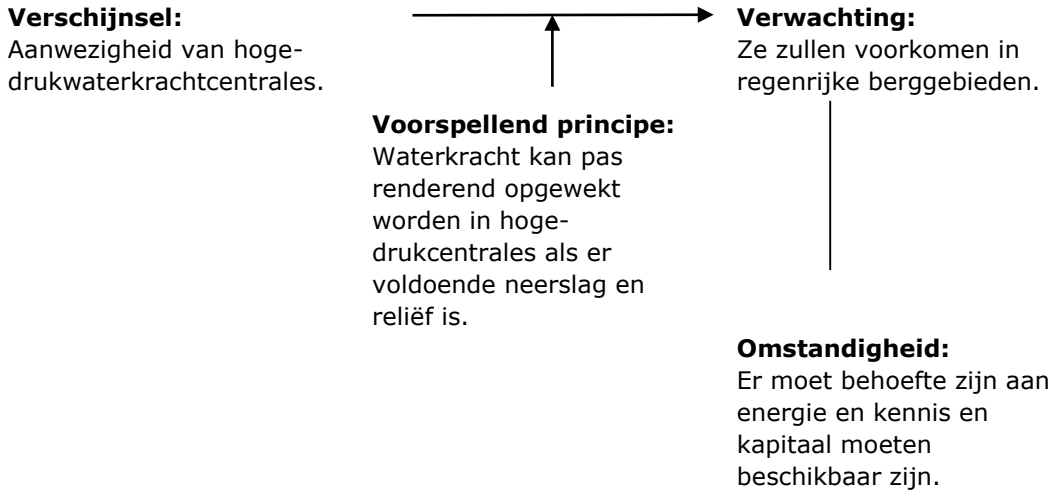
**Omstandigheid:**

Hoe meer water en hoe steiler de helling, hoe sterker de eroderende en transporterende werking.

*Voorspellende geografische vragen*

Dat zijn bijvoorbeeld: Waar zal dat zijn? Waarom zal dat daar zijn? Waarom zal dat daar zo zijn? Hoe zal men dat daar beleven? Een geografische voorspelling bestaat minimaal uit: een verschijnsel, een verwachting, een voorspellend principe en een verwijzing naar ruimtelijke / regionale omstandigheden.

Een voorbeeld van een voorspellende vraag ziet er schematisch als volgt uit:

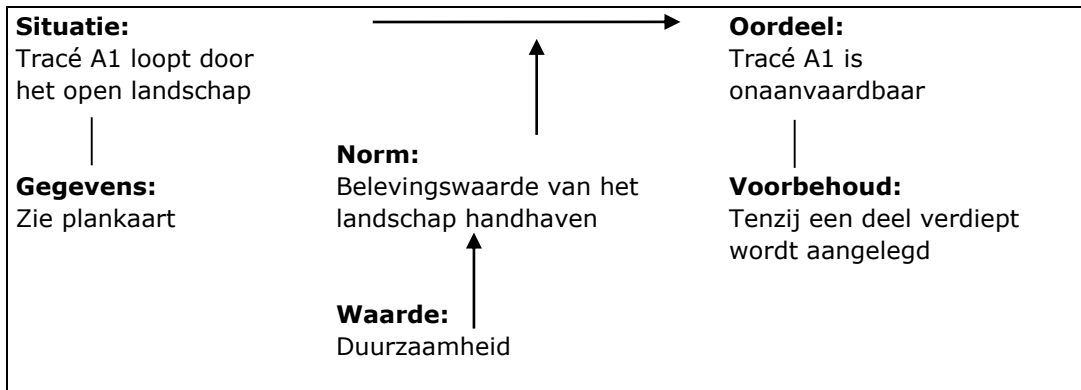


*Waarderende geografische vragen*

Dat zijn bijvoorbeeld: Is dat daar gewenst? Is daar dat gewenst? Is dat daar zo gewenst?

Een waardering bestaat uit: een situatiebeschrijving, en eventuele verwijzing naar gegevens over de situatie, een oordeel, een norm waarop het oordeel is gebaseerd, (eventueel) een achterliggende waarde die de norm rechtvaardigt, (eventueel) een voorbehoud ten aanzien van de geldigheid van het oordeel.

Een voorbeeld van een waardering of standpuntbepaling ziet er schematisch als volgt uit:

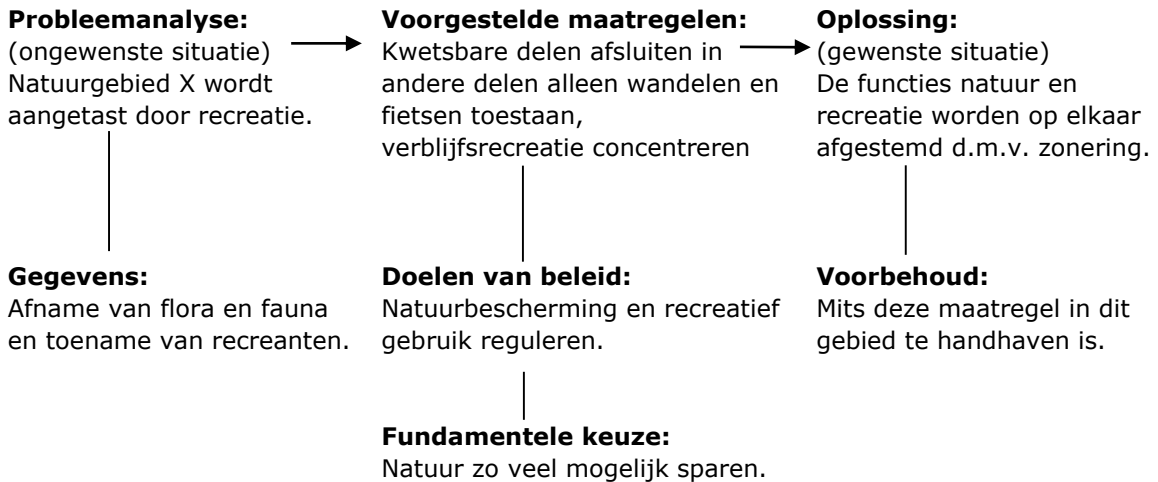


*Geografische vragen gericht op keuzes, oplossingen en voorspellingen*

Dat zijn bijvoorbeeld: Waar kan dat? Wat kan daar? Hoe zal dat daar zijn? Hoe zal men dat daar beleven? Een geografische oplossing bestaat minimaal uit: een doelstelling, de beperkingen, normerende principes (criteria), de mogelijke alternatieven, de keuze, de oplossing of het ontwerp.

Als in een bepaald gebied een bepaalde functie moet worden gerealiseerd, dan is een omschrijving van dat doel de eerste stap. Vervolgens gaan we na waar in het gebied deze functie zeker *niet* kan komen. Als we de criteria weten waaraan de oplossing moet voldoen, kunnen we de alternatieven in kaart brengen en tenslotte een verantwoorde keuze maken.

Een voorbeeld van een probleemoplossende vraag is hieronder schematisch weergegeven:



### 1c. Geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen

Geografische werkwijzen vormen een belangrijk onderdeel van de schoolaardrijkskunde. Het is kennis over de manier van werken bij aardrijkskunde. Leerlingen moeten de geografische werkwijzen kennen om op een geografische manier informatie te kunnen verwerken en vragen te kunnen stellen.

Zelfs voor het beantwoorden van een schijnbaar eenvoudige beschrijvende vraag heb je meer dan één geografische werkwijze nodig. Aan de hand van het thema 'toerisme in Spanje' wordt hier elk van de zes geografische werkwijzen toegelicht. Uit de toelichting blijkt de meerwaarde van het toepassen van de geografische werkwijzen. We zullen in de tekst met een cijfer verwijzen naar de werkwijzen in eindterm 1c.

Ad 1. Vergelijken van gebieden en verschijnselen (in ruimte en tijd) doen we om categorieën te vormen. De denkvaardigheid is: het onderscheiden van overeenkomsten en verschillen. Je moet weten welke overeenkomsten en verschillen er tussen gebieden en verschijnselen zijn om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op vragen als:

1. *Wat voor soort toeristengebieden zijn er in Spanje?*

Aanpak: We inventariseren verschijnselen als: ligging, klimaatgegevens, soort landschap, soort en niveau van toeristische voorzieningen, (zandstrand, hotels, appartementen en campings) en soort en niveau van de bezienswaardigheden. We vergelijken de kenmerken van deze verschijnselen per gebied met elkaar. Via de overeenkomsten en verschillen kunnen we diverse categorieën toeristische gebieden in Spanje onderscheiden.

2. *Welke perioden en daarmee samenhangende vormen van toerisme zijn te onderscheiden in de ontwikkeling van het toerisme in Spanje?*

Aanpak: We inventariseren de verschillende kenmerken (seizoen, gebied, aantal toeristen, overheersende activiteit) van het toerisme in Spanje in de 20<sup>e</sup> eeuw. Via deze verschillende kenmerken van het toerisme komen we tot de volgende categorieën: 'elitair wintertoerisme' [(al van vóór WO II: overwinteren aan de kust en wintersport in de Sierra Nevada door m.n. Engelsen), 'elitair zomertoerisme' (hotel- en golftoerisme tot de jaren '60 van de 20<sup>e</sup> eeuw (afkomstig uit een beperkt aantal landen) en 'massatoerisme' sinds de jaren '60 (afkomstig uit heel Europa)].

Ad 2. Relaties leggen we om een samenhangend geografisch (wereld)beeld op te bouwen. De denkvaardigheid is: verbanden opsporen tussen verschijnselen binnen gebieden (verticale relaties) en tussen gebieden (horizontale relaties). Je moet weten welke samenhangen er zijn tussen verschijnselen binnen een gebied om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op vragen als:

*1. Hoe worden toeristische gebieden in Spanje beïnvloed door de omstandigheden ter plaatse?*

Aanpak: We inventariseren de verschijnselen die daarvoor van belang zijn: de mate van ontbossing, de mate van bodemaantasting, de aanwezigheid van wintersportfaciliteiten; en het verdrogingproces, de vervuiling van het zeewater en de concentratie van zomertoerisme langs de kust. Ze hangen met elkaar samen (verticale relatie).

Je moet weten welke samenhangen er zijn tussen gebieden om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op de vraag:

*2. Hoe worden toeristische gebieden in Spanje beïnvloed door ontwikkelingen elders?*

Aanpak: We inventariseren de verschijnselen die daarvoor van belang zijn: de gestegen welvaart, de toegenomen vrije tijd, de vervroegde pensionering en de toegenomen (auto)mobiliteit in Europa. Deze verschijnselen leiden tot massale toeristenstromen richting Spanje (horizontale relatie). Ook kunnen elders nieuwe toeristische voorzieningen komen die sterk concurrerend zijn, zoals bijvoorbeeld de laatste jaren in Turkije het geval is.

Ad 3. Verschijnselen en gebieden vanuit meer dimensies beschrijven en analyseren, doen we om onderscheid te maken en verbanden te leggen tussen verschijnselen en daarmee een kritische beschouwing te geven. De denkvaardigheid is: verschillende aspecten aan verschijnselen onderscheiden (bijvoorbeeld de dimensies natuur, economie, politiek, cultuur) en de samenhangen daartussen opsporen. Je moet weten welke dimensies van een verschijnsel van belang zijn om bijvoorbeeld de vraag te kunnen beantwoorden:

*Heeft de ontwikkeling van het toerisme in Spanje het land meer voordelen dan nadelen gebracht?*

Aanpak: We inventariseren de dimensies die van belang zijn voor deze vraag: natuur, economie en cultuur. De natuurlijke dimensie bestaat uit: verdroging, vervuiling, vormen van landdegradatie.

De economische dimensie bestaat uit: de belangrijke bijdrage aan de betalingsbalans, de werkgelegenheid en de economische groei. De culturele dimensie bestaat uit allerlei aspecten van het Spaanse culturele erfgoed die het land aan de wereld kan tonen.

In een kritische beschouwing worden deze dimensies tegen elkaar afgewogen.

Ad 4. Verschijnselen en gebieden in hun geografische context plaatsen, doen we om te ontdekken hoe iets *werkt*. Hoe krijg je een integraal beeld van een gebied? Als je er van uit gaat dat de wereld functioneert als een systeem, bestaande uit deelsystemen, dan is de vraag relevant: tot welk deelsysteem behoort mijn studieobject? Het systeem waartoe het behoort, beïnvloedt de manier waarop een verschijnsel functioneert en verandert.

De denkvaardigheden zijn: een onderscheid maken tussen deelgebieden en verbanden leggen met een groter geheel.

Als je een idee hebt uit welke delen de Costa del Sol bestaat (badplaatsen, kuststrook, binnenland) en tot welk groter geheel de Costa del Sol behoort (maakt het bijvoorbeeld deel uit van Andalusië of van de toeristische Middellandse Zeekust of van een nog groter geheel?) dan kun je vragen stellen als: In welk kader functioneert de Costa del Sol? Of: Welke deelgebieden functioneren als onderdelen van de Costa del Sol? Een

belangrijk deel van de gebouwen in het gebied vertoont Moorse trekken, maar toch functioneert de Costa del Sol in het geheel niet als deel van de Maghreb. De Costa del Sol is pas te begrijpen als je als het ware door die uiterlijke kenmerken heen kunt zien dat het functioneert als toeristisch deel van West-Europa. Dan pas kun je vragen beantwoorden als:

Uit welke gebieden komen de meeste toeristen naar de Costa del Sol?

Welke andere gebieden zijn de belangrijkste toeristische concurrenten van de Costa del Sol?

Van welke gebieden is de ontwikkeling van de Costa del Sol het meest afhankelijk?

Ad 5. Verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schalen beschrijven en analyseren doen we om globale geografische beelden te detailleren en omgekeerd. De denkvaardigheid is: een onderscheid maken tussen globale en gedetailleerde ruimtelijke patronen. Je moet weten hoe verschijnselen op verschillende ruimtelijke schaal functioneren om bijvoorbeeld antwoord te kunnen geven op de vraag:

*Waar brengen veel toeristen uit Noordwest-Europa hun vakantie door?*

Aanpak: We inventariseren de ruimtelijke schalen die voor deze vraag van belang zijn: de continentale, de nationale en de regionale schaal.

Op continentale (Europese) schaal beweegt de toerist zich vooral naar de landen aan de Middellandse Zee (criterium: grote kans op goed weer).

Op nationale schaal gaat de toerist vooral naar kustgebieden, berggebieden (wandelen en wintersport), stedelijke gebieden, (criterium: seizoen).

Op regionale schaal gaat de toerist vooral naar bepaalde badplaatsen, golfbanen, cultuurhistorische centra (criterium: de activiteit die men wil doen).

Ad 6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene doen we om te zien hoe algemene processen een specifieke vorm krijgen afhankelijk van het land of de regio waarin zij zich afspelen. De denkvaardigheid is onderscheid maken en verbanden leggen tussen het bijzondere en het algemene. Je moet weten welke specifieke situatie van invloed is op algemene processen om bijvoorbeeld de vraag te kunnen beantwoorden:

*Welke algemene en bijzondere factoren hebben bijgedragen aan de opkomst van Marbella en Lloret de Mar als badplaats aan de Spaanse Middellandse-Zeekust?*

Aanpak: We inventariseren de algemene factoren: complementariteit t.o.v. Noordwest-Europa [(zonnig klimaat met droge en warme zomers, mooie stranden, lage prijzen, groot aanbod van toeristische voorzieningen (wat die twee plaatsen dus gemeen hebben met alle andere plaatsen aan de Costa's)]. Welvaartsstijging in West-Europa en daardoor een grotere vraag en een grotere mobiliteit van toeristen.

Specifieke factoren t.a.v. Marbella: de burgemeester van Marbella die meer dan tien jaar een buitengewoon corrupt bewind heeft gevoerd en door het aan zijn laars lappen van wet- en regelgeving een ongebreidelde groei van dit toeristenoord heeft bewerkstelligd; mensen met geld en connecties; Marbella is een elitebadplaats geworden en dank zij enorme investeringen dat ook gebleven.

Specifieke factoren t.a.v. Lloret de Mar: de plaats is goed bereikbaar (vanuit de belangrijkste bezoekerslanden binnen 24 uur per auto(bus), de plaats had, vóór de opkomst van het massatoerisme, al een lange toeristische traditie.

Voor schematische ordening zie volgende bladzijden

Ten slotte een en ander nog eens schematisch geordend:

<b>Geografische werk-wijze: Wat doe je?</b>	<b>Functie: Waarom doe je dit?</b>	<b>Denkvaardigheden : Hoe doe je dit?</b>	<b>Aspecten / inhoud: Waar let je op?</b>	<b>Mogelijke aanpak:</b>
1. <i>Vergelijken</i> van verschijnselen en gebieden in ruimte en tijd	Je zoekt antwoord op de vraag: Waar hoort dit bij?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen soorten verschijnselen en gebieden	Overeenkomsten en verschillen	1. relevante kenmerken noemen 2. verschillen en overeenkomsten zoeken 3. verschijnselen en gebieden indelen in categorieën
2. <i>Relaties leggen</i> binnen een gebied en tussen gebieden	Je zoekt antwoord op de vraag: Wat beïnvloedt elkaar?	Door <i>verbanden</i> te leggen tussen verschijnselen binnen en tussen gebieden	Interne, respectievelijk externe factoren	1. relevante verschijnselen noemen 2. verticale en horizontale associaties inventariseren 3. interne en externe samenhangen beschrijven
3. Verschijnselen en gebieden <i>vanuit meer dimensies beschrijven en analyseren</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: Welke aspecten spelen een rol?	Door <i>onderscheid</i> te maken en <i>verbanden</i> te leggen tussen verschijnselen	Dimensies: natuur, economie, politiek, cultuur	1. relevante dimensies beschrijven 2. wederzijdse invloed van dimensies beschrijven
4. Verschijnselen en gebieden <i>in hun geografische context plaatsen</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: In welke ruimtelijke context functioneert dit?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen <i>deelgebieden</i> en <i>verbanden</i> te leggen met een <i>groter geheel</i>	Onderdeel en geheel	1. relevante onderdelen noemen 2. relevant groter geheel noemen 3. positie in geografische context beschrijven

5. Verschijnselen en gebieden op verschillende ruimtelijke schaal beschrijven en analyseren	Je zoekt antwoord op de vraag: Wat is de grote lijn en wat is detail?	Door <i>onderscheid</i> te maken tussen patronen en processen op <i>verschillende schaal</i>	Overzicht en detail	1. relevante ruimtelijke schalen noemen 2. belangrijke details beschrijven 3. hoofdzaak / ruimtelijk overzicht schetsen 4. ruimtelijk patroon beschrijven
6. Verschijnselen en gebieden beschrijven en analyseren door <i>relaties te leggen tussen het bijzondere en het algemene</i>	Je zoekt antwoord op de vraag: Hoe werken algemene processen uit in een specifieke regionale context?	Door <i>onderscheid</i> te maken en <i>verbanden</i> te leggen tussen het bijzondere en het algemene	Algemene processen en bijzondere regionale omstandigheden	1. het algemene proces benoemen 2. beschrijven hoe dit proces in een concreet gebied uitwerkt 3. beschrijven hoe er in het gebied op de gevolgen van het algemene proces gereageerd wordt

## Bijlage 2. Examenprogramma aardrijkskunde havo

### Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden
- Domein B Wereld
- Domein C Aarde
- Domein D Ontwikkelingsland
- Domein E Leefomgeving
- Domein F Oriëntatie op studie en beroep.

### Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen A1, B2, C2, D1, E1.  
Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.  
Het CvE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

### Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

### De examenstof

Domein A: Vaardigheden

#### Subdomein A1: Geografische benadering

1. De kandidaat kan de geografische benadering adequaat hanteren:
  - geografische informatie selecteren, verwerken en weergeven;
  - geografische vragen herkennen en zelf formuleren;
  - de geografische werkwijzen toepassen bij het formuleren en beantwoorden van geografische vragen.

#### Subdomein A2: Geografisch onderzoek

2. De kandidaat kan een geografisch onderzoek opzetten, uitvoeren, presenteren en evalueren:
  - op basis van een geografische onderzoeksvraag en een gestructureerd plan van aanpak;
  - met gebruikmaking van de geografische werkwijzen en primaire data;
  - zo mogelijk aansluitend op onderdelen van het examenprogramma, met name de domeinen B, C en E.



## Domein B: Wereld

### **Subdomein B1: Gebieden op de grens van arm en rijk**

3. De kandidaat kan de situatie in een nader door de school te kiezen gebied waar één of meer rijke landen en één of meer arme landen aan elkaar grenzen, beschrijven en analyseren. Het betreft:
- economische, demografische en sociaal-culturele gebiedskenmerken en de relaties daartussen;
  - de (grensoverschrijdende) relaties tussen beide soorten landen en de gunstige en ongunstige effecten daarvan.

### **Subdomein B2: Samenhangen en verschillen in de wereld**

4. De kandidaat kan ten aanzien van samenhangen en verschillen in de wereld:
- mondiale spreidings- en relatiepatronen van economische, demografische en sociaal-culturele verschijnselen beschrijven en in hoofdlijnen verklaren;
  - het proces van mondialisering beschrijven, herkennen en in hoofdlijnen verklaren.

### **Subdomein B3: Mondiale processen en lokale effecten**

5. De kandidaat kan aan de hand van een nader door de school te kiezen voorbeeld aangeven en beoordelen hoe mondialisering uitwerkt in een lokale context. Hij betreft hierbij:
- sociaal- en fysisch-geografische aspecten;
  - actoren in de lokale context.

## Domein C: Aarde

### **Subdomein C1: Samenhangen en verschillen op regionaal niveau**

6. De kandidaat kan voor een nader door de school te kiezen fysisch-geografische regio:
- spreidingspatronen van natuurlijke en landschappelijke verschijnselen beschrijven;
  - relaties leggen tussen natuurlijke processen en landschappelijke verschijnselen.

### **Subdomein C2: Samenhangen en verschillen op aarde**

7. De kandidaat kan met betrekking tot samenhangen en verschillen op aarde:
- natuurlijke verschijnselen aan het aardoppervlak en in de atmosfeer beschrijven, herkennen en verklaren, rekening houdend met verschillende tijd- en ruimteschalen;
  - de kenmerken van de landschapszones op aarde en de veranderingen hierin beschrijven, analyseren en aan elkaar relateren.

### **Subdomein C3: De aarde als natuurlijk systeem en lokale effecten**

8. De kandidaat kan aan de hand van een nader door de school te kiezen voorbeeld aangeven en beoordelen hoe mondiale natuurruimtelijke processen uitwerken in een lokale context. Hij betreft hierbij:
- fysisch- en sociaal-geografische aspecten;
  - actoren in de lokale context.

Domein D: Ontwikkelingsland

**Subdomein D1: Gebiedskenmerken**

9. De kandidaat kan gebiedskenmerken van een nader aan te wijzen ontwikkelingsland beschrijven en analyseren. Het betreft:
- sociaal-geografische en fysisch-geografische kenmerken van het betreffende ontwikkelingsland;
  - de sociaal-economische positie van het betreffende ontwikkelingsland in de macroregio én in de wereld.

**Subdomein D2: Actuele vraagstukken**

10. De kandidaat kan actuele vraagstukken in het in subdomein D1 bedoelde ontwikkelingsland beschrijven en analyseren. Het betreft:
- vraagstukken van landdegradatie en milieuverontreiniging;
  - conflicten in het betreffende ontwikkelingsland die verband houden met de etnische en culturele diversiteit in het land.

Domein E: Leefomgeving

**Subdomein E1: Nationale en regionale vraagstukken**

11. De kandidaat kan zich een beargumenteerde mening vormen over:
- actuele vraagstukken van overstromingen en wateroverlast in Nederland;
  - actuele ruimtelijke en sociaal-economische vraagstukken van stedelijke gebieden in Nederland.
- Hij betreft bij beide soorten vraagstukken aspecten van duurzame ontwikkeling en plannen voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.

**Subdomein E2: Regionale en lokale vraagstukken**

12. De kandidaat kan lokale en regionale ruimtelijke vraagstukken beschrijven en analyseren en zich daarover een beargumenteerde mening vormen.

Domein F: Oriëntatie op studie en beroep

